

Nederlands erfgoed in Braziliaanse wateren

Dan liever de lucht in, dacht de kapitein van de Nossa Senhora do Rosário in 1648

In de Baía Todos de los Santos, bij de Braziliaanse stad Itaparica, ligt al ruim 350 jaar het wrak van het admiraliteitsschip Utrecht. Hij zonk in 1648 in een gevecht met twee Portugese schepen door een explosie, die hem en de Nossa Senhora do Rosário naar de kelder stuurde. In het kader van het nieuwe Maritieme Programma van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) gaan twee Nederlandse experts er in december op duiken. Maar ze zijn niet op zoek naar goud en zilver.

Volgens Martijn Manders, hoofd van het Maritieme Programma van de RCE, kregen een Braziliaans en een Canadees bedrijf, eigendom van de bekende schatzoeker en auteur Robert F. Marx, in 1981 toestemming van de Braziliaanse marine om de Utrecht te onderzoeken. De marine had recht op twintig procent van de vondsten, nadat eerst de meest waardevolle historische en nautische voorwerpen waren gereserveerd voor maritieme musea in Rio de Janeiro en Bahia. De samenwerkende bedrijven onderzochten tot 1983 nog enkele wrakken in de baai, tot geruchten de kop opstaken dat veilinghuis Christie's in Amsterdam diverse zeer zeldzame Nederlandse gouden munten, in 1645 en 1646 geslagen in Brazilië, had verkocht. Ze kwamen waarschijnlijk uit Braziliaanse wrakken en waren vermoedelijk

Lagere overheden

Manders wijst ook op de grotere rol van gemeenten en provincies. 'Wij zijn verantwoordelijk voor de Noordzee, maar de rest van het land is opgedeeld. Wrakken liggen op hun grondgebied en zij zitten er dicht op. Zo nodig kan de RCE hun adviseren. Maar ze zijn ook vaak bang voor de (financiële) gevolgen en dat drukt het enthousiasme.'

Kampen is weer een goed voorbeeld hoe het ook kan, want daar wordt gedacht aan een "koggecentrum". De RCE kan daaraan meewerken, ook al heeft het niet direct betekenis voor het beheer van het nationaal erfgoed. 'Maar een koggemuseum zou hartstikke gaaf zijn en daarvoor kunnen we materialen van eerder koggeonderzoek en stukken uit onze nationale collectie in bruikleen geven.'

het land uit gesmokkeld. Het leidde tot strengere wetgeving ter bescherming van de wrakken en een ander Braziliaans bedrijf zette het onderzoek naar de Utrecht tot in 1988 voort. Tegenwoordig liggen ruim 200 voorwerpen uit de Utrecht opgeslagen in Rio, waaronder een aantal bronzen kanonnen. Negentien ijzeren kanonnen liggen nog bij het wrak, evenals zes ankers.

Drie huidlagen

'In 2007 hebben we erop gedoken en vonden we de bodem van het schip, met de ballast er keurig naast. We hebben inmiddels een redelijk beeld van de inventaris, die verspreid is geraakt,' vertelt Manders. Het gaat dus niet meer om al dan niet kostbare inventaris, maar waar dan wel om?

'Wat dit wrak interessant maakt, zijn de drie huidlagen. Het was in die tijd gebruikelijk de scheepshuid te bekleden met dun naaldhout om paalworm te weren. Maar we weten dat een aantal VOC-schepen een dubbele eiken huid had plus een naaldhoutlaag. We willen nu bezien in hoeverre die bouwwijze standaard was. Dat zou kunnen blijken uit een extra uitsparing in de kielbalk bij de zandstrook. Sommige experts denken dat die extra zware huid werd aangebracht voor de vaart in het ijs, maar dat lijkt me niet waarschijnlijk voor een schip dat voor de Braziliaanse kust is gezonken.'

In samenwerking met de universiteit van Austin in Texas ('met 's werelds beste opleiding voor onderwaterarcheologie') en de universiteit van Bahia is het de bedoeling een virtuele reconstructie van het admiraliteitsschip te maken.

Martijn Manders: ...drie huidlagen zijn het onderzoeken waard... (foto Sander Klos)

Er ligt nog een flink aantal ijzeren kanonnen rond het wrak van de Utrecht (met dank aan Utrecht-project/Andre Lima)

Opmeetwerk bij de Utrecht (met dank aan Utrecht-project/Andre Lima)

De slag

De Utrecht maakte 28 september 1648 deel uit van een zeven schepen tellend WIC-eskader, dat onder bevel van admiraal Witte Corneliszoon de With de Braziliaanse kust afstroopte. Rond de middag zagen zij twee Portugese schepen de baai naderen. Deze Nossa Senhora do Rosário (32 stukken) en São Bartolomeu (32 stukken) patrouilleerden bij de ingang van de baai. Het vlaggenschip Brederode (49 stukken) en vier andere Nederlandse schepen vielen de Portugezen aan, voordat zij zich konden terugtrekken. Na de nodige

manoeuvres sloten de Utrecht (32 stukken) en de Huys van Nassau (40 stukken) de Nossa Senhora do Rosário in. De Portugese kapitein besloot zijn schip op te blazen om de vijand zoveel mogelijk afbreuk te doen.

Dat werd de Utrecht fataal en beide schepen zonken, 200 meter uit elkaar. De Huys van Nassau was vleugellam en werd door de Portugezen overmeesterd en later onder de naam Fortuna weer in zee gebracht.

Het andere Portugese schip werd geënterd door de Overijssel (28

Beheer van erfgoed moet beter

Het Maritieme Programma van de RCE richt zich allereerst op wrakken in Nederlandse wateren. 'Maar van wrakken van VOC-, WIC- en admiraliteitsschepen in buitenlandse wateren claimt de Nederlandse staat het eigendom en die moeten wij dus goed beheren,' vertelt Manders.

In vroeger tijden was dat het terrein van de dienst Domeinen, onderdeel van het Ministerie van Financiën. 'Domeinen verkocht concessies aan derden en dat gaf wel eens spanningen met de Monumentenwet, want als je de commercie toelaat, dan bevind je je op een glijdende schaal. Een archeoloog kost in feite alleen maar geld. Die wordt geleid door nieuwsgierigheid over hoe het er in het verleden aan toe ging. Zonder verleden begrijpen we het heden niet en kunnen we ook de toekomst niet voorspellen. Een cruciaal onderdeel voor ons "zijn" dus.'

De afgelopen jaren is het archeologiebeleid gedecentraliseerd en zijn gemeentes en provincies de eerste verantwoordelijken op hun eigen grondgebied. Zij dienen rekening te houden met het cultureel erfgoed, ook onderwater. Daarnaast is door de inwerkingtreding van het Verdrag van Malta een deel van de verantwoordelijkheid bij de bodemverstoorder komen te liggen. Dit kunnen de

gemeentes, maar ook bouwbedrijven, oliemaatschappijen en bijvoorbeeld Rijkswaterstaat zijn. Voor het doen van archeologisch onderzoek staat nu dus niet meer alleen de Nederlandse staat - in casu de RCE - aan de lat, maar worden vaak commercieel archeologische bedrijven ingehuurd.

Goed voorbeeld is de vondst van een kogge in de IJssel bij Kampen, waar ADC ArcheoProjecten uit Amersfoort het onderzoek uitvoert. 'De vondst werd gedaan bij het project Ruimte voor de Rivier, dus is Rijkswaterstaat de verstoorder en opdrachtgever en niet de RCE. Wij adviseren RWS wel en dat gaat goed, maar er kunnen natuurlijk altijd spanningen optreden tussen het belang van een project, de opdrachtgever en wat de archeoloog zou willen. Het komt erop neer, dat er van beide kanten goede wil moet zijn. Mede daarom heeft ADC in Kampen ook extra duiktijd gekregen. Als RCE willen wij vooral het beheer van ons erfgoed verbeteren. Uitgangspunt is, om dat in samenwerking met anderen te doen.'

Wordt een vondst van nationaal belang geacht, dan verandert het toneel. 'Dan volgt onderzoek en kan de minister een vondst toewijzen aan het nationaal scheepsarcheologisch depot. Maar daar hangt wel een prijskaartje aan.'

Witte de With in gevecht met vijf Duinkerker kapers in 1641 (J.G. Loef circa 1650). Het schip in het midden lijkt sprekend op de Utrecht en stamt uit dezelfde periode (van www.machuproject.eu).

stukken) en na een man-tegen-mangevecht, waarbij beide kapiteins sneuvelde, overmeesterd. De Portugezen verloren in deze slag 400 man, de Nederlanders 150.

De beide Portugese schepen maakten sinds oktober 1647 deel uit van de Armada Real do Mar Oceano, die tot doel had Bahia weer onder Braziliaans beheer te brengen. De vloot bestond uit vijftien à negentien schepen, waaronder oorlogsschepen en bewapende handelsschepen. Aan boord waren ruim 400 vrijwilligers, 2350 soldaten en 1000 zeelieden.

Volgens Braziliaanse bronnen was de Nossa van oorsprong een Brits fregat en was zijn metgezel in Nederland gebouwd en dus ook eerder in beslag genomen.

De Utrecht en Huys van Nassau waren in 1647 het twaalf oorlogsschepen tellende antwoord van de Amsterdamse admiraliteit op de Portugese dreiging in Brazilië. Amsterdam betaalde voor vijf schepen, Rotterdam voor drie, Noorderland voor vier en de WIC voegde er nog acht jachten aan toe.

Miljoenen wrakken

Wereldwijd liggen op de zeebodem naar schatting drie miljoen scheepswrakken. Sommige erg diep, andere zijn bereikbaar voor rovers of kwetsbaar voor erosie. Dat laatste geldt bijvoorbeeld voor wrakken in de Waddenzee, waar de geulen na de dichting van de Afsluitdijk nog steeds veranderen.

Het Nederlandse RCE is over de grens vooral geïnteresseerd in wrakken die een relatie hebben met ons vroegere koloniale rijk, zoals Zuid-Amerika en Indonesië en oude handelsroutes als de Oostzee. Van dat laatste is het "kunstschip" Vrouwe Maria een voorbeeld. Dit schip ligt goed bewaard in de Oostzee en zou werken van Nederlandse kunstenaars, die de Russische tsarina Catherina de Grote van verzamelaar Gerrit Braamcamp had aangekocht, aan boord hebben gehad.

Of Cuba, waar Piet Hein in de Baai van Matanzas de zilvervloot veroverde en waar WIC-admiraal Cornelis "Houtebeen" Jol in een slag veel schepen verloor. En waar op 1500 meter diepte de in 1941 getorpedeerde Medina ligt.

En ergens in de buurt van Kaap Hoorn ligt nog het wrak van de Hoorn, die in 1615 verging door het schoonbranden van de huid. Zij maakte deel uit van de zesde expeditie van Schouten en Le Maire.